

Kovács M. Mária

A numerus clausus és a zsidótörvények

22

Előadásomban a húszas évek antiszemitizmusa és a zsidótörvények közötti összefüggésről szeretnék néhány gondolatot felvetni. A téma ugyan gyakran felmerül a magyar történeti irodalomban, de szinte több szó esik arról, hogy milyen nem volt ez az összefüggés, mint arról, hogy milyen volt. Mintha még ma is azzal az ötvenes-hatvanas évekből örökölt tétellel viaskodnánk, amely szerint a Horthy-korszak története egyfajta „belső történelmi kényszertől” meghatározva, „kikerülhetetlen” és „egyenes úton” vezetett el a numerus clausustól a zsidótörvényeken át a deportálásokig. „A Horthy-rendszer – írja például Ungváry Krisztián – nem volt eleve elrendelt kudarc-történet. Nem volt 1920-tól belső történelmi kényszer arra, hogy 1938-tól zsidótörvényeket hozzanak, és 1944-ben állami segítséggel végrehajtsák a világtörténelem leggyorsabb deportálását a haláltáborokba.”¹

Szerintem a történész az „egyenes vonal” és a „belső történelmi kényszer” téziseit sem megerősíteni, sem megcáfolni nem tudja. De abból, hogy „az egyenes vonal” tézis merev determinizmusát nem osztjuk, nem következik, hogy a numerus clausus és a zsidótörvények közötti kontinuitás problémáját ne lenne érdemes felvetni. Nyilvánvaló, hogy Magyarország történetét nemcsak a határon belüli események alakították, hanem a nagy nemzetközi folyamatok is. Ezek a húszas években mérsékeltek, a

harmincas-negyvenes években pedig felerősítették a magyar antiszemitizmust. A külső, nagyhatalmi hatások tektonikus változásai miatt eleve lehetetlen egy – pusztán magyar vonatkozásban, „egyenes vonalon” érvényesülő – „belső történelmi kényszerről” gondolkodni.

De egyéb megfontolások is óvatosságra intenek az „egyenes vonal” merev sémájával szemben. Faji diszkrimináció a húszas években nem csak Magyarországon létezett. Az Egyesült Államok déli államaiiban például ugyanebben az időben nagyon súlyos szegregációs törvények voltak érvényben. A jogfosztás mértéke messze meghaladta a magyar numerus claususét: sok államban a feketéket elkülönített iskolákba kényszerítették, a vonaton külön kocsikban utazhattak csak, és Wilson elnök 1916-ban a hadseregben is bevezette a szegregációt. A rasszizmus komoly társadalmi támogatottsággal bírt.² A harmincas években a fehér polgárok 87 százaléka ellenezte a feketék szabad költözéshez való jogát. A Ku-Klux-Klannak a húszas években négymillió tagja volt. A klán gyűlöletlistája a húszas években szintén kibővült: a feketék mellett ekkor már fehér bőrű „idegenek”, katolikusok, zsidók, olaszok és írek ellen is szervezett erőszakos akciókat.

A zsidók ellen Amerikában nem születtek ugyan törvények, de a rasszizmus rájuk is kiterjedt.³ Az antiszemita a zsidókat hazafiatlansággal, háborús nyereszkeskedéssel, a vörös veszedelemmel azonosí-

tották, és jelentős mennyiségben jelent meg antiszemita propagandairódalom is.⁴ A zsidók bevándorlását közvetett országkvótákkal korlátozták. Sok helyütt a zsidókat munkahelyi diszkrimináció sújtotta: New York városában, ahol – Budapesthez hasonlóan – a lakosság negyedét zsidók tették ki, a tisztviselői állások 90 százalékában nem alkalmaztak zsidókat.⁵ Sok nagyvállalat, kórház és más intézmény nyilvánosan hirdette, hogy zsidót nem vesz fel.⁶ A zsidók bizonyos környékeken egyáltalán nem vehettek ingatlant: a háztulajdonosok ún. „faji szerződéseket” (racial covenant) kötöttek, amelyekben kötelezték magukat arra, hogy házaikat zsidóknak és feketéknek nem adják el.⁷ Sok zsidó üzletet bojkottáltak, az elit egyetemeken és a medical schoolokban zsidókvótát vezettek be, antiszemita egyesületek alakultak.⁸ Egy harmincas évekbeli közvélemény-kutatás szerint az amerikai polgárok többsége, 53 százaléka úgy gondolta, hogy a zsidók Amerikában aránytalanul kedvező pozíciót értek el, és ezért őket a gazdaságban és a társadalmi életben is vissza kell szorítani.⁹ A gazdasági válság a faji és etnikai feszültségeket tovább erősítette, úgyhogy annak idején a kortársak közül sokan – köztük például a szociológus Daniel Bell – attól féltek, hogy a rasszizmus az amerikai demokrácia fennmaradását is fenyegetheti.¹⁰

De a súlyos faji és etnikai feszültség Amerikában mégsem vezetett a feketék, a zsidók vagy más kisebbségek elleni tömeges erőszakhoz. Vagyis önmagában a tény, hogy egy társadalomban erős rasszizmus van, és ez intézményekben vagy akár törvényekben is megjelenik,

nem feltétlenül vezet a fajüldözés eszkálációjához. Ebben az értelemben tehát a magyar numerus clausustól a zsidótörvényekig és a deportálásokig sem vezetett – valamilyen eleve elrendelt – „egyenes út”.

Mi következik mindebből? Az biztosan nem, hogy a numerus clausus és a zsidótörvények között ne lett volna összefüggés. És az sem, hogy a numerus clausus ne lett volna a zsidótörvények előzménye. Az amerikai példára visszatérve: egészen biztosak lehetünk abban, hogy amennyiben Amerikában a húszas évek rasszizmusa mégiscsak tömeges erőszakhoz vezetett volna, akkor a ma történései a húszas évek rasszizmusát a tömeges erőszak előzményeként vennék figyelembe.

Az amerikai példa tehát arra utal, hogy az „egyenes vonal” metaforája inkább megzavarja, mint elősegíti a numerus clausus és a zsidótörvények közötti összefüggés tisztázását. A Horthy-korszak vonatkozásában sem az „egyenes vonal” tézis cáfolatára kellene összpontosítani. Hanem inkább azt érdemes végiggondolnunk, hogy vajon a korszak során történt-e bármikor ténylegesen komoly fordulat a domináns politikai erők részéről arra, hogy feltartóztassák vagy visszafordítsák a numerus claususszal elindított folyamatokat, illetve hogy megtagadják a törvény egész szemléletét.

A szemléleti hasonlóság a numerus clausus és a zsidótörvények között egyértelmű. A fajvédők gondolkodásában az egyetemi numerus clausus a zsidóellenes intézkedéseknek nem a végpontja, hanem csupán a kezdete volt. Olyan első lépés, amelyet előbb-utóbb újabb zsidótörvényeknek kell követniük.

Ahogy Szabó Dezső 1921-ben megfogalmazta: a zsidótörvények egész rendszerére van szükség, amelyben – idézem – „minden paragrafus támogat minden paragrafust. Ki kell mondani a numerus clausus az összes kenyérkereső pályákra.”¹¹ Gömbös Gyula és Teleki Pál is a numerus claususban látta azt a modellt, amellyel a zsidók gazdasági jogait átfogó módon korlátozni lehet és kell.¹² Hasonló mentalitásról tanúskodnak Horthy Miklós emlékiratai, amelyekben a kormányzó a zsidótörvényeket nem is a korabeli hivatalos elnevezésükkel jelöli, hanem „numerus claususnak” hívja őket: az első zsidótörvényre a „20%-os numerus clausus” kifejezést, a másodikra a „6%-os numerus clausus” kifejezést használja.¹³

De önmagában abból, hogy az 1920-as numerus clausus és a zsidótörvények azonos szemléletre épültek, még nem feltétlenül következik, hogy az egyetemi numerus clausus további kiterjesztése eleve elkerülhetetlen volt. Amerikában például a húszas évek rasszista fellángolása után a harmincas évek nagyon komoly fordulatot hoztak. A gazdasági válság és a New Deal idején a roosevelti vezetés képes volt megfékezni az etnikai és faji konfliktusok további éleződését.¹⁴ Az állam megnövekedett szerepét Rooseveltt arra használta fel, hogy állami, össz-szövetségi eszközökkel korlátozza a faji diszkriminációt. Miközben kormánya milliószámra létesített új állásokat, az elnök rendeletben tiltotta meg, hogy állami megrendelésre dolgozó cégnél faji vagy etnikai megkülönböztetést gyakoroljanak, és a rendelet betartására külön kormánybizottságot hozott létre.^{15, 16} Vezető

pozíciókba nevezett ki zsidókat és feketéket, többek között 1934-ben az ország első zsidó pénzügyminiszterét, Henry Morgenthaut.¹⁷ Az utókor Rooseveltt szemére veti, hogy a harmincas évek végén, az európai zsidók tömeges menekülése idején a többségi közvélemény ellenében nem tudta elérni a bevándorlási kvóták lényeges megemelését, noha tudjuk, hogy törekedett rá, és kisebb eredményeket el is ért. Mindent egybevetve azonban Amerikán belül a roosevelti fordulat mégiscsak megfékezte a húszas évek rasszista fellángolását, és utat nyitott azon reformok előtt, amelyek hosszabb távon az amerikai intézményrendszerből kigyomlálták a faji megkülönböztetést.

Magyarországon ilyesféle történelmi fordulatra a Horthy-korszakban 1920 után nem került sor. De azt sem állíthatjuk, hogy a korszak eseményei „egyenes vonalban” haladtak előre, azaz hogy egyáltalán semmiféle fordulat ne lett volna. A konszolidáció éveiben a Bethlen-kormány is tett lépéseket a nyílt állami antiszemitizmus mérséklésére. A numerus clausus törvényből 1928-ban formailag törölte a zsidókvótát. A diszkrimináció ezután sem szűnt meg, de – ha kismértékben is – mégiscsak enyhült.¹⁸ Nem lehet kizárni, hogy amennyiben a népszövetségi rendszer hosszabb távon fennmarad, a bethleni fordulat is tartósabb, komolyabb javuláshoz vezethetett volna.

Mindamellet a bethleni fordulat az első pillanattól kezdve kétértelmű és törékeny volt. Bethlen nemcsak taktikai megfontolásból hangsúlyozta, hogy a módosításra külső nyomásra, a Népszövetség pressziója miatt került sor, hanem azért

is, mert el akarta kerülni a látszatot, hogy a módosítással elvben egyetértene. A módosítás mögül éppen az a meggyőződés hiányzott, amely a roosevelti fordulat erejét adta, nevezetesen, hogy az etnikai és faji ellentéteket kihasználó politizálás az alkotmányos rend és a demokrácia összeomlásával fenyeget. Amint Rooseveltt megfogalmazta, „a nemzet demokratikus életformáját sikeresen csak akkor védhetjük meg, ha ebben bennünket a határainkon belül élő valamennyi csoport segít és támogat”.¹⁹

Bethlen és Klebelsberg lépései mögött efféle meggyőződés nem volt. A numerus clausus 1928-as módosítását ők eleve kétértelműnek szánták, és a törvény mögött lévő szemlélet vonatkozásában igazán komoly fordulatot nem kívántak elérni. A módosítás célja nem a diszkrimináció teljes felszámolása volt, hanem a Népszövetség megbékítése. Klebelsberg kultuszminiszter ezt világosan meg is fogalmazta egy Bethlennek írott bizalmas levelében. A módosítás célja nem az – idézem –, „hogy zsidó egyetemi hallgatók ezreit megint nyakára bocsássuk a nemzetnek, hanem (...), hogy bizonyos racionális intézkedésekkel az intézmény (azaz a numerus clausus) lényegét megmentjük.”²⁰

A módosítást maga Bethlen is olyan kényszerintézkedésnek állította be, amelyet az országra külföldi hatalmak erőltettek rá, amely tehát nem az ország vezetőinek belső meggyőződéséből fakad.²¹ Világosan elmondta, hogy a módosítás ügyében – idézem – „nem játszik (...) hamis játékot. Azok a remények, amelyeket bizonyos liberális körök a módosításhoz fűznek, a praxisban bizonyos csalódással

fognak járni. Elégedjek meg a magyar zsidóság egyelőre azzal, hogy a rá nézve sérelmes rendelkezéseket, azokat, amelyeket sárga foltnak érzett, kitörli a kormány, s ezért vállalja is nyíltan a felelősséget, a többit pedig bízzák a jövőre.”²²

Bethlen nyilatkozatának célja nem csak a fajvédők megnyugtatása volt. Komolyan is gondolta, amit mondott. A numerus clausus-szal Bethlen elvben egyetértett, a módosítás előtt hosszú éveken át megvédte a belföldi és külföldi kritikákkal szemben. Álláspontja a numerus claususról lényegében nem különbözött a fajvédőktől: a törvény Bethlen szerint a keresztény középosztály „életösztönének” megnyilvánulása volt „a létért való küzdelem” folyamatában.²³

A zsidók korlátozásának elvi célját Bethlen az 1928-as módosítás során sem adta fel. Amint mondta, a törvény „intencióját” és „szociálpolitikai jelentőségét” a módosítás után is meg kell őrizni.²⁴ Továbbmenve, ezt az elvi célt Bethlen még akkor sem adta fel, amikor tíz év múltán, 1937-ben – immár ellenzékéből – a zsidótörvények bevezetése ellen emelt szót a parlamentben. Még ekkor is megerősítette, hogy a zsidók korlátozásának eszméjével elvben egyetért, hogy „nyíltan és őszintén” kell beszélni arról, hogy az országban „van zsidókérdés”, amelyet, ha nem is a hitleri módszerekkel, de „bölcs” és „okos” eszközökkel „kezelni kell”.²⁵

Az 1928-as módosítás tehát inkább felszíni és látszólagos, semmint valóságos fordulat volt. Az egyetemi diszkriminációt papíron megszüntették ugyan, de a valódi

jogegyenlőséget nem állították helyre. Hóman Bálint megfogalmazásában a zsidók korlátozása 1928-ban valójában csak „alaki hatállyal” szűnt meg, a zsidók korlátozását pedig most már törvény helyett közvetlen miniszteri utasításokkal folytatták tovább.²⁶ A kultuszminisztérium ezután alkalmi rendeletekkel utasította az egyetemeket, miként alakítsák a felvételiket, olykor név szerint is megjelölve azokat a zsidó jelentkezőket, akiket – a diplomáciai látszat megőrzése miatt – fel kellett venni.²⁷ A felvételi időszakban az egyetemek táviratban jelezték a külügyminisztériumnak, hogy hány zsidót vettek fel, az adatokat pedig céltudatosan azonnal továbbították Genf-be. „Akárhogy forgatjuk is – mondta a parlamentben Klebelsberg –, a numerus clausus ügye politikum és politikumban csak a miniszter intézkedhetik felelősen... különben a gyepő kicsúszik a kézből.”²⁸

Mindent egybevetve, az 1928-as bethleni fordulat nem volt teljesen eredménytelen, de az eredmény egyoldalú volt csupán. A diplomáciai sikert meghozta, Magyarország a nemzetközi porondon mentesült a zsidóellenes diszkrimináció vádjától. Arra azonban, hogy a faji diszkriminációval kapcsolatos intézményes és társadalmi beidegződéseken változtasson, ez a fordulat alkalmatlan volt, nem kis részben azért, mert azok, akik a fordulatot létrehozták, a zsidók állami korlátozásával kapcsolatos beidegződéseket alapjában maguk sem kívánták megváltoztatni. Amikor pedig a népszövetségi rendszer megrendülésének idején eltűnt az a külső fék, amely feltartóztatta a faji diszkrimináció eszközlését, az egyetemi numerus claususnak a

kenyérkereső pályákra való kiterjesztése útjában nem maradt komoly akadály. A kiterjesztés folyamatát pedig jórészt az az „őrségváltó” nemzedék hajtotta végre, amely az egyetemeken már a numerus clausus szellemében nevelkedett fel.

Befejezésésképpen Bethlen Istvánt szeretném idézni, aki 1944 nyarán készített emlékiratában a következőket írta az első zsidótörvényt 1938-ban előkészítő Darányi-kormányról: „A Darányi által meghozott zsidótörvényt, amelyet ő a továbbiakban túl nem lícitálható, noli me tangerenek állított az országgyűlés elé, rövid időközökkel újabb két zsidótörvény és ezek után zsidórendeletek tömege következett. ... (Darányi) azt remélte, hogy pontot tehet az antiszemita hullám végére. Ez természetesen nem sikerülhetett, mert avval, hogy a jogegyenlőség elvét áttörte, csak felszabadította mindazoknak a követeléseknek a légióját, amelyeknek valóra váltásában az antiszemitizmus hívei ki-ki a maga ízlése és vágyai szerint a zsidókérdés megoldását kereste. (...) A nemzet... bekötött szemmel rohan vesztébe, mert nincs aki óvó szavát felemelje és visszarántsa a szakadéktól, melybe önfeledt lélekkel rohan bele.”²⁹ Ekkor, 1944 nyarán tehát Bethlen már úgy vélte, hogy a „jogegyenlőség elvének áttörése” volt a döntő fordulat, amelyből elkerülhetetlen módon következett a többi lépés, az újabb zsidótörvények és az antiszemitizmus eszközlése. De Bethlen még ekkor sem nézett szembe azzal, hogy a jogegyenlőség elve a Horthy-rendszerben nem a zsidótörvényekkel, hanem a numerus claususszal sérült először, s hogy a „szakadék”, ame-

lyet a „jogegyenlőség elvének áttörése nyitott meg”, nem 1938-ban, hanem 1920-ban nyílt meg először,

és azzal, hogy a szakadékot a Horthy-rendszer valójában sohasem temette be.

Jegyzetek

¹ Ungváry Krisztián, Horthy megítéléséről, *Élet és Irodalom*, VI. évfolyam, 33. szám, 2012. augusztus 17.

² Smith, Robert C., *Encyclopedia of African American Politics, Facts on File*, 2001, 281. old.

³ John Higham, *Strangers in the Land, Patterns of American Nativism 1860–1925*, Atheneum, New York, 1967, 278. old.

⁴ Henry Ford pl. félmillió példányban adta ki a zsidókat nemzetközi összeesküvéssel vádoló „Cion bölcseinek jegyzőkönyve” című antiszemita hamisítványt, és antiszemita lapot (*Dearborn Independent*) is finanszírozott. Higham, 283–285. old.

⁵ John Higham, *Strangers in the Land, Patterns of American Nativism 1860–1925*, Atheneum, New York, 1967, 178. old. és http://www.ajcarchives.org/AJC_DATA/Files/1927_1928_7_Statistics.pdf

⁶ John Higham, *Strangers in the Land, Patterns of American Nativism 1860–1925*, Atheneum, New York, 1967, 178. old. Egyes – állami megrendelésekre dolgozó – nagyvállalatoknál a munkára jelentkező egyének levélben meg kellett jelölnie faját (race) és nemzetiségét.

⁷ A faji szerződéseket törvényesen nem lehetett megtámadni, mert a bíróságok nem fogadták be a kereseteket.

⁸ Richard Breitman, Allan J. Lichtman, *FDR and the Jews*, The Belknap Press of Harvard University Press, 2013, 11. old. Franklin Delano Roosevelt, aki – Bethlen Istvánhoz hasonlóan – az egyetemi intézkedéssel egyetértett, a Harvardon 1923-ban meg is szavazta a zsidók korlátozását elősegítő határozatot a Harvard egyetem felügyelőbizottságának tagjaként.

⁹ Leonard Dinnerstein, *Antisemitism in America*, Oxford University Press, 1994, 78–105. old. A New York Times zsidó főszerkesztője, A. H. Sulzberger 1938-ban Roosevelt elnököt kérve kérte, ne nevezze ki a szintén zsidó Felix Frankfurtert a Legfelsőbb Bíróság élére, mert „az antiszemitizmus jelenlegi ereje meghatározhatatlan, jövője megjósolhatatlan”. Leonard Dinnerstein, *Antisemitism in Crisis Times in the United States*”, in Sander L. Gilman and Steven T. Katz (eds.), *Antisemitism in Times of Crisis*, NYU press, 1991, 127. old.

¹⁰ Leonard Dinnerstein, *Antisemitism in Crisis Times in the United States*”, in Sander L. Gilman and Steven T. Katz (eds.), *Antisemitism in Times of Crisis*, NYU press, 1991, 127. old.

¹¹ A Nép, 1921. május 26.

¹² „Követeljük egy országos foglalkozási kataszter felállítását és egyúttal törvényes intézkedést arra nézve, hogy zsidók ezután sem az ipar, sem a kereskedelem, sem a szellemi foglalkozások terén újabb elhelyezkedésre mindaddig ne bocsáttassanak, amíg az általuk jelenleg elfoglalt helyek száma foglalkozási áganként és községenként a törvényhozás által megállapítandó határig le nem csökkent.” http://www.rubicon.hu/magyar/oldalak/a_gombos_gyula_vezette_fajvedo_part_programja/ Az első zsidótörvény parlamenti vitáján több radikális antiszemita politikus, köztük Matolcsy Mátyás és Csilléry András is úgy fogalmazott, hogy a törvény a numerus clausus rendszerét terjeszti ki az oktatásról a kenyérkereső szakmákra. KN 1935, XVIII. köt., 394. old. (1938. május 9.), 408. old. (1938. május 10.) és 512. old. (1938. május 12.). Ugyanezt a gondolatot ismételte meg zsidó részről az Egyenlőség főszerkesztője, Szabolcsi Lajos, aki a zsidótörvényeket az 1920-as numerus clausus kiterjesztéseként, „százféle numerus claususként” írta le.

¹³ Horthy Miklós, *Emlékirataim*, Buenos Aires, 1953, 217–218. oldal.

¹⁴ John Higham ezt főként annak tulajdonítja, hogy az amerikai xenofóbia és nativizmus a zsidók mellett sok más célpontot is talált. John Higham, „Antisemitism in the Gilded Age: A Reinterpretation” *The Mississippi Valley Historical Review*, Vol. 43, No. 4 (Mar., 1957), 559–578. old. URL: <http://www.jstor.org/stable/1902273>.

¹⁵ <http://www.jta.org/1930/06/25/archive/governor-roosevelt-condemns-economic-bias-against-jews>. Roosevelt – saját korábbi nézeteit részben felülbírálva – a felsőoktatásban is fellépett a zsidók diszkriminációja ellen. A Fair Employment Practices Committee létrehozásával az antidiszkrimináció elve kormányzatra emelkedett. 1938-ra a fehér munkások 80%-a és a feketék 58%-a volt nyugdíj jogosult (<http://www.laboreducator.org/newdeal2.htm>). A feketéket hátrányosan érintette, hogy a New Deal idején a mezőgazdasági munkások és házcselédek biztosítása nem történt meg, mindamelllett a jóléti intézkedések az iparban és kereskedelemben foglalkoztatott feketéknek óriási előrelépést jelentettek. Michael K. Brown–Martin Carnoy–Duster, David B. Oppenheimer, *Whitewashing Race: The Myth of a Color-Blind Society*, University of California Press, 2003.

¹⁶ Az ún. New Deal Coalition a nagyvárosok kis jövedelmű lakosaiból, a feketékből, szakszer-

vezeti tagokból, vallási kisebbségekből, friss bevándorlókból és a déli államok hagyományos demokrata szavazóiból állt, és több cikluson keresztül biztosította Roosevelt hatalmát. 1933 és 1945 között a szakszervezetek tagsága 3 millióról 11 millióra nőtt: a kormányprogramok által munkához, jövedelemhez és fogyasztáshoz juttatott munkások a New Deal Coalition stabil részei lettek. Roosevelttel a zsidók támogatását is stabilan maga mögött tudhatta: 1933-ban a zsidók 82%-a, 1940-ben és 1944-ben 90%-a szavazott Rooseveltre.

¹⁷ <http://www.jta.org/1930/06/25/archive/governor-roosevelt-condemns-economic-bias-against-jews>

¹⁸ Kovács M. Mária, *Törvénytől sújtva, A numerus clausus Magyarországon, 1920–1945*, Napvilág, Budapest, 2012, 57. old. A zsidó diákok aránya az 1928–1929-es 8,8%-ról 1930-ban 9,6%-ra, 1931-ben 10%-ra, 1932-ben 11,9%-ra és 1933-ban 12%-ra emelkedett. Mindez azonban korántsem jelentette azt, hogy a zsidó diákok ténylegesen a nem zsidó társaikkal egyenlő esélyt kaptak: 1928 és 1933 között a zsidó felvételizőknek körülbelül 70%-át utasították vissza az egyetemre, miközben a keresztény diákoknak csupán körülbelül 15%-át. A zsidó érettségizettek többségének ezután sem volt esélye továbbtanulni.

¹⁹ <http://www.gilderlehrman.org/history-by-era/world-war-ii/resources/fdr-racial-discrimination-1942>

²⁰ Szinai Miklós és Szűcs László (szerk.) *Bethlen István titkos iratai*, Budapest, Kossuth, 1972., 256–257. old.

²¹ Bethlen az Egységes párt értekezletén a következőket mondta: „E törvénynek intencióját, szociálpolitikai jelentőségét megszüntetni ugyan nem akarjuk, de ki kell küszöbölőnk belőle azokat az intézkedéseket, amelyek a magyar állampolgárok egy részénél már évek óta igen nagy visszatetszést és ellenszenvet váltottak ki, s amely kérdés már a Népszövetség előtt is szóba került.” *MTI Lapszemle*, 1927. október 20., 9. old. Kovács M. Mária, *Törvénytől sújtva, A numerus clausus Magyarországon, 1920–1945*, Napvilág, Budapest, 2012, 197. old.

²² *MTI Hírkiadás*, 1927. november 17., 13. old.

²³ Bethlen István gróf beszédei és írásai, Második kötet, Budapest, Genius, nd., 152. old. A beszéd 1925. november 16-án hangzott el.

²⁴ *MTI Lapszemle*, 1927. október 20., 9. old.

²⁵ KN 1935, XIII. köt., 64–65 old. (1937. május 11.) és Romsics Ignác, Bethlen István. *Politikai életrajz*, Osiris, Budapest, 1991, 271–272. old.

²⁶ Hóman Bálint, *Indoklás „az egyetemi és főiskolai hallgatók felvételének szabályozásáról” szóló törvényjavaslatához*, Felsőházi irományok, 1939, IV, 187–188. old. (1940. november 15.).

²⁷ L. pl. Klebelsberg Kunó beszámolóját: KN 1927, V. köt., 239. old. (1928. október 17.).

²⁸ KN 1927, V. köt., 239. old. Klebelsberg beszéde (1928. október 17.). Az állami antiszemitizmus ezután fokozatosan eszkalálódott. Horthy Miklós már 1931 telén kijelentette, „megengedhetetlennek tartja, hogy a magyar vállalatok idegen zsidó vezető tisztviselőket tartsanak”. Noha az 1932 őszi hivatalba lépő Gömbös-kormány a zsidók gazdasági tevékenységét korlátozó törvényeket nem adott ki, a főispánok 1932-ben bizalmas utasítást kaptak arra, hogy zsidók ne kaphassanak új földbirtokot és -bérletet. A Gömbös-kormány részéről jó néhány tervezet látott napvilágot a zsidók jogainak korlátozására, ezek többsége néhány év múltán meg is valósult. A zsidók választójogát szűkítendő a kormány 1933-ban reformtervet jelentett be, amely a felmenők százéves helyben lakásához kötötte volna a szavazati jogot, hogy kizárja a szavazásból a három generációnál frissebb bevándorlókat. Az új ügyvédi rendtartás 1935-ös tervezete előírta, hogy a kamarák vezetőségében zsidó ügyvédek csak hat százalék erejéig vehetnek részt, függetlenül attól, hogy legitím választáson nyerték el pozíciójukat. Ugyanezen év telén a KSH megindította a „kékcédulás akciót”: az ipari és kereskedelmi vállalatoktól kért pótkérdőlapon nyilatkozatot kért az általuk foglalkoztatott zsidó mérnökök és tisztviselők számáról, az iparügyi miniszter pedig arra utasította a vállalatokat, hogy a keresztények javára változtassanak alkalmazottaik felekezeti összetételén. Egyidejűleg indult el a fajvédők utcai akciósorozata, amelyben lefényképezték azokat, akik zsidó tulajdonban lévő boltba mentek be. Amikor a parlamentben a Gömbös-kormányt arról faggatták, hogy nem valamiféle új „numerus clausus” készülődik-e a vállalatokkal szemben, a miniszterelnök válaszában „hiperdimenzionált” mértékűnek nevezte a zsidó alkalmazottak arányát a vállalatokban, és abbelei reményét fejezte ki, hogy amennyiben a vállalatok a jövőben „rigorózan magasabb, egyetemes nemzeti szempontokat tartanak szem előtt, akkor ez az arányszám a keresztények javára meg fog javulni.”

²⁹ Bartyik István (szerk.), Bethlen István emlékirata, 1944, Budapest, 1988, 131. old. és 123. old.